

# TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SÖZVARLIĞI VE TARİHSEL SÖZLÜĞÜ<sup>1</sup>

CEM DİLÇİN

Dil, bir ulusun bireylerinin anlaşmasında, o ulusu ulus yapan özelliklerin oluşmasında önemli görevler üstlenmiş, yapıcı ve yaratıcı bir canlı varlıktır. Böyle canlı bir varlık olması nedeniyle dil, tarihsel süreç içerisinde türlü etkenlerle birtakım değişimler ve gelişmeler gösterir. Bir dilin, doğal olarak ses, yapı, sözdizimi ve anlam açısından uğradığı değişimler, koşulları ve kuralları sınırlı bir evrimle olur. Uygarlığın ilerlemesi, ülkeler arasındaki kültürel ve teknik alışverişin hızlanması, dile yeni kavramlar getirir. Dil, bu yeni kavramları kendi öz öğeleriyle doğrudan karşılayamaz. Bu durumda, dili, yabancı dillerin tutsağı olmaktan kurtarmak, yeni gelişmelere bilimsel bir boyut kazandırmak amacıyla devrim yapılır. Türkçe bu iki durumu da yaşamış ve yaşamakta olan bir dildir.

Dilde değişme nasıl olur? Toplumda devrim ve kültür niteliğinde bir yenilenme olsun olmasın sözvarlığında çağın gidişine koşut bir değişme ve gelişme olmaktadır. Dildeki ses, yapı ve anlam açısından doğal değişimler genel olarak uzun bir süre içinde oluşur. Bu süre çoğu zaman birkaç yüzyılı bulur. Özellikle anlam değişimlerinde sözcüğün eski anlamı dilde hemen unutulmaz, yeni anlamıyla birlikte bir süre daha yaşar. Toplum yapısında ve yaşayışında görülen hızlı gelişmeler dili de etkileyeceğinden, anlam değişimlerinin süresi çok kısalabilir. Dildeki değişimler çoğu kez sözcüklerde, yani dilin söz dağarcığında, sözvarlığında görülür :

a) Sözcükler zamanla ölür, yerini kendi dilinden ya da başka bir dilden bir sözcüğe bırakır, b) Ölü sözcükler bir süre sonra türlü etkenlerle yeniden canlanır ya da canlandırılır, c) Anlam değiştirir, eski anlamı unutulur, ç) Yeni anlamlar kazanır, kimi sözcükler başka dilden eşanlamlı bir sözcükle birlikte yaşar, d) Taşındığı anlamın birini ya da birkaçını yitirir, e) Eski anlamında bir iyilenme ya da kötülenme olur, f) Başka sözcüklerle tamlamalar, deyimler ve başka birleşikler kurarak gerçek anlamının yanı sıra mecazlı anlamlara bürünür, g) Eski anlamı somut bir varlığı anlatırken, soyut bir kavramı karşılamaya başlar, ğ) Ashında özel bir ad olduğu halde,

<sup>1</sup> Bu konuşma, Türk Dil Kurumunun 1978 yılı Hafta Sonu Konuşmalarının ilki olarak 4 Mart Cumartesi günü sunulmuştur.

bir tür adı olarak dile yerleşir, h) Ses ve yapı bakımından aşınır ya da başka bir sözcük ya da ekle kaynaşarak yeni bir ses ve yapı oluşturur, ı) Kullanım sıklığı artar ya da eksilir, i) Yazı dilinde kullanımdan düşüp, konuşma dilinin, daha da ileri giderek bir bölge ağzının malı olur, j) Halk dilinin bir ögesi iken yazı dilinde görev alır, k) Herhangi bir bilim, teknik ve sanat dalında terim niteliğini kazanır, l) Argoya geçer, belli bir kesimin anlayabileceği bir anlamla kullanılır ya da argo iken genel konuşma dilinde yaygınlaşır, m) Türlü yollarla başka dillere geçer, kimi zaman da anlam ve yapı değiştirerek yeni bir sözcük imiş gibi eski, öz diline geri gönder, n) Kimileri de bir dilin atalarından kalma öz malı olmayıp, bir süre için bir dile konuk olur...

İşte, dildeki, dilin sözvarlığındaki bu değişimleri bütün ayrıntılarıyla tarihsel sıraya göre tanıklara dayanarak açıklamak görevi dilin tarihsel sözlüğüne düşer.

Türkçenin tarihsel sözlüğünün hazırlanış amacı, yöntemi ve ilkelerine geçmeden önce, yukarıda belirtmeğe çalıştığım dildeki değişimlere, Türkçenin sözvarlığından örnekler vererek konuya biraz daha yaklaşmak istiyorum.

Önce ses ve yapı bakımından dildeki değişimleri örneklendirelim :

Eski Türkçe döneminde *adağ* olan sözcük bugün *ayaktır*. Yine *edgü* biçimindeki sözcüğü bugün *iyi* olarak kullanıyoruz. Ayrıca bu sözcük *edgü* > *eygü* > *eyü* > *eyi* evrelerinden geçmiştir. Bugün *kaygı* olarak kullandığımız sözcük eski Türkçe döneminde *kağğudur*. Bugün *diri* olan sözcük eski Türkçe döneminde *tiriğ* idi. *domuz* < *tonguz*, *güvey* < *güyegü*, *için* < *üçün*, *hani* < *kanı*, *dahi* < *tağı*, *hangi* < *kanğı*, *karanlık* < *karanuluk*, *ezgi* < *ezgü*, *karakol* < *karavul*, *kılavuz* < *kulağuz*, *yankı* < *yankı*, *yargı* < *yargı*, *yanıt* < *yanıt*, *dökmek* < *tökmek*, *döşek* < *töşek*...

Bu türlü ses değişimleri Türkçeye girmiş Arapça, Farsça ve başka dillerdeki sözcüklerde de görülmektedir. Farsçadan Türkçeye girmiş birkaç örnek: *peşrev* < Far. *plş-rev*, *cadı* < Far. *câzû*, *kezzap* < Far. *tlz-âb*, *çamaşır* < Far. *câme-şüy*, *tezgâh* < Far. *dest-gâh*, *çerçeve* < Far. *çâr-çûbe*, *çarşamba* < Far. *çehâr-şenbih*, *perşembe* < Far. *penç-şenbih*, *pabuç* < Far. *pâ-püş*, *çarşaf* < Far. *çâr-şeb*, *çarşı* < Far. *çâr-sü*, *çapraz* < Far. *çeb ü râst*, *canavar* < Far. *cân-âver*, *çeyrek* < Far. *çehâr-yek*, *duvar* < Far. *divâr*, *hoca* < Far. *h'vâce*, *hoşaf* < Far. *hoş-âb*, *kevgir* < Far. *kef-gir*, *şeftali* < Far. *şeft-âlû*, *zerdali* < Far. *zerd-âlû*, *kehribar* < Far. *kâh-rübâ*, *merdiven* < Far. *nerdübân*...

Kimi sözcükler de başka bir sözcükle kaynaşarak, ses ve yapı açısından yeni bir öge durumuna geçer : *niçin* < *ne* + *için*, *nasıl* < *ne* + *asıl*, *nolur* < *ne* + *olur*, *nitmek* < *ne* + *itmek*, *sütleğ* < *sütlü* + *aş*, *peki* < *pek* + *iyi*, *ayol* < *ey* + *oğul*...

Bu sözcüklerin ses ve yapısındaki değişimler hangi yüzyılda olmuştur? Ses ve yapıları değişince, eski klişe -özellikle Arapça ve Farsça sözcükler- yazımlarını sürdürebilmiş midir? Yazımları ne zaman değişmiştir?

Anlam açısından değişmelere gelince :

Kimi sözcükler yazı dilinde kullanımdan düşerek unutulur. Bunlara ölü sözcükler denir: *Koştaş* 'arkadaş', *umağ* 'arzu', *öñdin* 'avans', *süci* 'içki', *serpitme* 'baş örtüsü', *küymek* 'beklemek', *delim* 'çok', *dükeli* 'hep', *sağış* 'hesap', *kıyıkım* 'heybet', *ülüş* 'hisse', *gücemlemek* 'zorlamak'... Böyle ölü sözcük olup da, dil devrimiyle yeniden canlandırılmış yüzlerce sözcük vardır. Şurasını özellikle belirtmek isterim : Aşağıda örneklerini vereceğim dil devrimiyle yeniden canlandırılmış bu sözcükler, XIX. yüzyıldan önce yazı dilinde çok yaygın olarak kullanılmaktaydı. Oysa, bu gerçek, kimi yazar ve dilsever aydınlarımızca gereğince araştırılmadığından yapma sözcük yani uydurma sözcük sanılmıştır. Örneğin: *Barış*, *basınç*, *atardamar*, *başkan*, *batı*, *bölge*, *çaba*, *çevre*, *erdem*, *esen*, *geçerlik*, *giysi*, *görkem*, *izlemek*, *konuk*, *nitelik*, *onarmak*, *oran*, *önlemek*, *sanı*, *savaş*, *sevi*, *sonuç*, *tanık*, *tutsak*, *ürün*, *yapı*, *yargı*, *yasa*, *yetkin*, *yönelmek*, *yöre*...

Dil devriminden sonra canlandırılan bir bölüm sözcük de kök anlamına bağlı olarak yeni bir anlamla ortak yazı diline aktarılmıştır. Bu sözcüklerden kimilerinin eski anlamları yazı dilinde yaşamaktadır. Ancak çoğunun eski anlamı unutulmuştur. *Aydın* 'öğrenimi, görgüsü bilgisi olan' (es. anl. *aydınlık*), *dernek* 'cemiyet' (es. anl. *toplantı*), *evren* 'kâinat' (es. anl. *ejderha*), *köken* 'menşe' (es. anl. *kavun*, *karpuz gibi yere yatan bitkilerin sapı*), *kurum* 'müessese' (es. anl. *kuruluş*, *yapılış*), *sağlamak* 'temin etmek' (es. anl. *sağlamlaştırmak*), *sav* 'dava, tez' (es. anl. *söz*, *atasözü*), *uğraş* 'meslek' (es. anl. *mücadele*, *kavga*), *yoğun* 'kesif' (es. anl. *çapça kalın*)...

Bu sözcükler hangi yüzyılda ölü sözcük durumuna girmiştir? Dil devrimiyle canlandırıldığı bildirdiğimiz bu sözcükler hangi tarihte, hangi yazarın, hangi yapıtıyla yazı dilinde dirilik kazanmıştır? Yeni yüklendikleri anlamlar ne gibi bir etkinin sonucudur?

Kimi Türkçe sözcükler, yabancı sözcükler karşısında canlılıklarını yitirmişler, onlarla birlikte yaşamışlardır. Örneğin : T. *göz*, Ar. *ayn*, Far. *çesm* ve *dide*; T. *baş*, Ar. *kaşā*, Far. *ser*; T. *ayak*, Ar. *kağem*, Far. *pāy*; T. *arşlan*, Ar. *esed*, *ğazanfer*, *haydar*, *đırgam*, *hizebr*, *leys*, 'abbās, Far. *şir*; T. *ana*, *anne*, Ar. *vālide*, Far. *māder*; T. *baba*, Ar. *eb*, Far. *peder*; T. *gece gündüz*, *dün ü gün*, Ar. *leyl ü nehār*, Far. *şeb ü rüz*...

Bu eşanlımlı üç dilden sözcüğün metinlerde kullanım sıklığı nedir? Hangi dildeki sözcük birbiri üzerinde daha egemen olmuştur?

Sözcükler yazı dilinde kullanımdan düşüp, unutulup öldüğü gibi, aynı son, eklerin de başına gelebilir. Ya tümünden unutulur, ya işlekliliğini yitirir, ya birkaç sözcükte kalıplaşmış olarak gizli gizli yaşamını sürdürür ya da görevini başka bir ek yüklenir. Örneğin : Eski Anadolu Türkçesi döneminde gelecek zaman ortacı eki *-acağ/-ecek* göreviyle çok işlek olarak kullanılan *-ası/-esi* eki, bugün unutulmuş, sadece *kör olası*, *kahrolası*, *boyu devrilesice*,

geberesice gibi ilençlerde kahlplaşmış olarak kullanılmaktadır. Yunus'tan bir örnekte görelim :

Ne kapu vardır giresi ne ni'met vardır yiyesi  
Ne ışık vardır göresi dün olmuşdur gündüzleri

Yine o dönemin en işlek eklerinden, bugünkü *-ıp/-ip*, *-up/-üp* ve *-arak/-erek* ulaş ekleri görevleriyle kullanılan *-uban/-üben* de bugün ölmüştür.

Bugünkü *-acak/-ecek* gelecek zaman eki göreviyle kullanılan *-ısar/-iser* eki aynı sonndan kurtulamamıştır. Ahmed-i Dai'nin *Miftahü'l-Cenne* adlı yapıtından bir tümce : "Ya feriştelерüm benüm bir habibüm dünyaya gelseirdür ol dahı ölüm acısın dadııardur kim Mūsā anuñ kapucısı olsardur."

Bugün, ünlü ve ünsüz benzeşmesine göre sekiz biçimde kullanılan *-dır/-dir*, *-dur/-dür*, *-tır/-tir*, *-tur/-tür* koşacı eskiden *durur/turur* biçiminde idi. *Mevlit*'in belleklerde olan şu dizelerini anımsatayım :

Birdür ol birliğine şek yok durur  
Gerçi yanlış söyleyenler çok durur

Bugün *-ım/-im*, *-um/-üm* olan 1. kişi eki, eski Anadolu Türkçesinde *-van/-ven* ya da *-vam/-vem* biçiminde kullanılırdı. Mevlana'nın oğlu Sultan Veled güzel söylemiş :

Men ki saña 'aşıkvam uşlu iken delüvem  
Delü gibi ırlarvam taralalla taralalla

Yukarıda ölü sözcükler için sorduğumuz soruları bu ekler için de yineleyebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'kötü, fena' anlamında olan *yavuz* sözcüğü bugün bir anlam iyilenmesi yoluyla 'çok sert, güçlü' anlamlarında kullanılmaktadır. *Yaman* sözcüğü de, eski Türkçe döneminde *yavuz* gibi 'kötü, fena' anlamındaydı. Bugünkü anlamı ise 'güç, etki ya da beceriklilik bakımından şaşılacak durumda olan'dır. Her iki sözcük de bu anlamlarıyla özel ad olarak da kullanılmaktadır.

*Çapkın* sözcüğünün bugünkü yazı dilinde çok özendirici bir anlamı vardır: 'Geçici aşklar için kadınların peşinde koşan erkek'. Gelgelelim Eski Anadolu Türkçesinde öyle değil, 'hızlı koşan at' demek.

*Ozanın* 'çok sözlü, çenesi düşük, durmadan konuşan' anlamının yanı sıra 'halk şairi, saz şairi' anlamı da var. Bugün sadece 'şair'.

*Uyuntu* sözcüğü eski metinlerde 'asalak, tufeyli' anlamında geçer. *Uymak* kökünden *girinti*, *çıkıntı* gibi. Bugün 'uyuşuk, miskin' anlamında.

*Alan*, 'açık yer, meydan' anlamındadır eski metinlerde. Bugün *Türkçe Sözlük*'e göre yedi anlamı var.

*Oğlan* ve *oğul* sözcükleri de eski metinlerde kız olsun erkek olsun 'çocuk, evlat' anlamındadır. Bugün sadece 'erkek çocuk' ve 'evlat' anlamında.

*Durmak* eyleminin eski metinlerde geçen anlamlarından 'ayağa kalkmak', 'vazgeçmek', 'kurulmak, yapılmak', 'meydana gelmek' bugün kullanımdan düşmüştür.

*Dün* eski metinlerde 'gece' anlamındadır. Bugün 'bugünkü günden bir önceki gün' anlamında.

*Ağzı bozuk* eski anlamı 'ne çeşit gem vurulsa zaptedilemeyen at', bugünkü anlamı 'sövüp saymayı huy edinmiş'.

*Tuz* 'güzellik, şirinlik' demek eski metinlere göre. Arapçası *melahat* da 'tuzluluk' demek. Eski metinlerde geçen bir de *tuzluca* sözcüğü var. Ama, 'tuzu biraz fazla kaçmış' ya da 'ucuz da sayılmaz' anlamlarında değil. *Tuzluca* 'tath, güzel' demek.

Biraz da başka türden örnekler bakalım :

*Çirkef*, aslı Far. *çirk-üb* 'kirli su' demek. Türkçede 'iğrenç ve bulaşkan kimse'. Far. aynı kökten, yani *çirk* 'kir, pas' kökünden *çirkin* Türkçede 'güzel karşıtı'. Farsçada 'kirli, pash, kanlı ve irinli yara' demek.

*Peştamal* aslı Far. *püşt-māl* 'sırt silecek havlu' demek. Türkçede 'hamamda bele bağlanan örtü'.

*Bostan* aslı Far. *bū-sitān* 'kokulu yer, çiçek bahçesi' demek. Türkçede 'kavun, karpuz tarlası'.

*Kösele* aslı Far. *gāv-sāle* 'bir yaşında buzağı, dana' demek. Türkçede 'büyükbaş hayvanların işlenmiş derisi'.

Arapça *mu'ayyen* sözcüğünün Türkçedeki anlamları 'belli', 'belirli', 'kararlaştırılan'. Şimdi Mütercim Asım Efendi'nin *Kamus*'undan okuyalım, *mu'ayyen* ne demekmiş: "El-mu'ayyen mu'azzam vezninde şol kumâşa dinür ki anda cāmūs gözi gibi çâr-güşeye yakın hürde naķışlar ola ve gözlerinüñ aralığı siyāh olan öküze dinür ve bir ma'ruf öküzüñ adıdır."

*Siyaset* eski metinlerde 'seyislik görevi' ve 'idam cezası' anlamlarında geçer. 'Politika' anlamında kullanılması çok yenidir.

İtalyanca 'küçük otel' anlamındaki *lokanta* < *locanda* sözcüğü *Türkçe Sözlük*'e göre 'büyük aşçı dükkanı, restoran' demek. 1900 yılında basılmış Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'sinde bir anlamı daha var : 'Yabancıların ve yolcuların yatıp kalkmasına ve yemek yemelerine mahsus umumihane ve daire, misafirhane, hotel'.

*Bonkör* < *bonne coeur* 'eli açık, yakınları için para harcamayı seven' anlamında Fransızca bir sözcük. Fransızcada 'yürek temizliği' anlamında. Türkçede bir zamanlar bu anlam için *hulûs-i kalb* tamlaması kullanılmış.

Biraz da Türkçede halk etimolojisi yoluyla ortaya çıkmış kuruluşları görelim, her dilden örneği var :

*Tıknefes* 'solunum sıkıntısı olan' anlamında. *tık* hecesinin ya da sözcüğününün *tıkmak*, *tıkmak* ya da *tıkanmak*la ilgisi yok. Arapça *dîk* 'daralma' demek, yani tamlamanın aslı *dîk-ı nefes*.

*Mercanköşk*, 'ballıbabagillerden ıtırılı bir saksı bitkisi, çiçek'. Aslı Farsça 'fare kulağı' demek olan *merzen-güş*.

*Akıl kârı değil* deyimindeki *akıl kârının* aslı *kâr-ı 'âkil* yani 'akıllı adam işi'. Tamlamadaki Farsça *kâr* sözcüğününün 'iş' anlamında olduğu unutulmuş ki bir de Türkçe *iş* sözcüğü eklenmiş.

Çocukluğumuzda bindiğimiz bir eğlence aracı olan *atlıkarınca* birleşik sözcüğününün atı Türkçe, *karıncası* İtalyanca. 'Araba, lüks araba' demek olan *carrozzadan*.

Bir de Arapçadan, Farsçadan, Batı dillerinden çeviri yoluyla giren kuruluşlar var. Örneğin : Ar. *sâ'ir fi'l-menâm* > *uyurgezer*, Ar. *beyne'l-milel*, önce *arsıulusal*, sonra *uluslararası*, Ar. *tahte's-şu'ür* > *alibilinç* ya da *bilinçaltı*, *dürbün* < Far. *dür-bîn*'den *ırakgörür*, *Kızıluy* < Ar. *Hilâl-i ahmer*'den, *Yeşiluy* < Ar. *Hilâl-i ahdar*'dan, *Kızılhaç* < Ar. *Şalib-i ahmer*'den. Önce İng. *submarine*'den Ar. *tahte'l-bahir*, sonra Türkçe *denizaltı*, *demiryolu* < Fr. *chemin de fer*'den, *kapak kıızı* < İng. *cover girl*'den, *beygir gücü* < İng. *horse power*'den, *mutlu son* < İng. *happy end*, *hava limanı* < İng. *air port*'dan çevirme.

Arapça kırık çoğul olup da tekil anlamda kullandığımız, ya da Türkçe *-lar/-ler* çoğul ekiyle katmerli çoğul yaptığımız bir hayli sözcük de ayrı bir sorun : *Ecza*, *esrar*, *eşkâl*, *emlak*, *efkâr*, *eyyam*, *ahlak*, *ahkâm*, *tuhaf*, *elvan*... Bunlar tekil anlamda kullandıklarımız. Şunlar da Türkçenin *cem'ü'l-cem*'leri, yani bir de Türkçe çoğullayarak kullandıklarımız : *Eşya*, *eşkiya*, *evlat*, *ecdat*, *esnaf*, *elbise*, *evrak*, *evliya*, *erzak*, *aza*, *akraba*, *ukala*, *ulema*, *havadis*, *talebe*... Bu sözcüklerin kimilerinden Türkçelerini bulup kurtulmuşuz. Örneğin : *elbise-giysi*, *evrak-belge*, *talebe-öğrenci* gibi.

Şunlar da yarısı Türkçe yarısı Arapça, Farsça olan sözcükler yani altı kaval, üstü şüphane : *Gidişat*, *önemiyet*, *yakinen*, *ayrıyeten*, *ay-be-ay*, *gün-be-gün*, *öz-be-öz*, *kardeşane*, *emektar*, *verimkâr*, *oyunbaz*, *çenebaz*, *düzenbaz*, *ezberden*, *işgüzar*, *batakhane*, *boyahane*, *yemekhane*, *yatakhane*, *sürçü lisan*, *çaydanlık*, *buhurdanlık*, *iğnedenlik*...

Bunlar da Arapçada olmayıp, Türk Arapçasında Arapça kurallara göre kimi doğru kimi yanlış olarak uydurulmuş sözcükler : *Felaket*, *zihniyet*, *muafiyet*, *tamamiyet*, *zekâvet*, *tenkit*, *mefkûre*, *tayyare*, *imha*, *tensip*, *ihtisas*, *teessüs*, *istihsal*, *isticvab*, *istimlak*, *hacalet*, *feragat*, *sukûnet*, *cemiyet*, *emniyet*, *salahiyet*, *ehemmiyet*, *beyanat*, *tedrisat*, *meşrubat*, *malumat*, *matbuat* gibi "elfaz-ı müvellede"ler, "kelimat-ı müvellede"ler.

Kimi sözcüklerin yazı dilinde kullanımdan düşüp halk ağzında yaşadığını belirtmiştim. Aşağıdaki sözcükler, eski metinlerde çok yaygın olarak kullanılmış, ancak bir süre sonra yazı dilindeki işlevini yitirip halk ağzında bugüne

değin varlıklarını sürdürmüştür : *Ağdık, çepürdük, göynük, gözen, okumak, yumuşçu...*

“Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları” olan deyimler, tarihsel açıdan incelenmesi kaçınılmaz olan dil öğeleridir. Aşağıda örneklerini vereceğim Türkçede ve Farsçada ortak gibi görünen ya da Farsçadan Türkçeye deyim aktarımı yoluyla geçmiş gibi görünen deyimlerin, Türkçeden mi Farsçaya yoksa Farsçadan mı Türkçeye çeviri yoluyla geçtiği ya da başka bir dil olayının mı söz konusu olduğu sorunu, ancak tarihsel bir çalışma yolu izlemekle çözülebilir: Far. *gâlib âmeden* – T. *galip gelmek*, Far. *çeşm endâhten* – T. *göz atmak*, Far. *be-râh üftâden* – T. *yola düşmek*, Far. *âb-ı rüy rihten* – T. *yüz suyu dökmek*, Far. *gam horden* – T. *gam yemek*, *kaydın yimek*, *kaygusun yimek*, Far. *güş dâden* – T. *kulak vermek*, Far. *ârd râ bîhten ve elek râ âvîhten* – T. *ununu elemiş eleğini asmış...*

Kimi deyimler, eski metinlerde kullanıldığı biçimden bugün daha değişik olarak kullanılmaktadır. Bunlar kuruluşundaki bir sözcüğün eskimesiyle, yerini yaşayan bir sözcüğe bırakmış olan deyimlerdir. Örneğin : *ahmak ıslatan* <oğuz ıslatan, *bıçak kemiğe dayanmak* <*bıçak sünüğe irmek*, *başını taşa çalmak* <*başını taşa döğmek*, *ağzını havaya açmak* <*ağzını yile açmak*, *aklına başına toplamak* <*öğün başına dirşürmek*, *el çırpamak* <*el kakmak*, *söz dinlememek* <*söz eslememek...*

Deyimlerin çoğu bir fıkradan, toplumsal bir olaydan, inanış, gelenek ve göreneklerden kaynaklanır. Bunların da ortaya çıkarılması gerekir, yoksa deyimlerdeki mecazlı anlamın inceliğine varılamaz. Örneğin : *Kös dinlemiş* ‘olur olmaz şeylere aldırış etmeyecek denli görmüş geçirmiş olan’. Bu deyimın kaynağı “at ya da deve üzerinde çalınan büyük savaş davulu”yla ilgilidir.

*Mürekkep yalamış* ‘az çok okumuş’. Bu da, “yanlış yazıldığında yanlış silmek için mürekkebin yalandığı” dönemlerden kalmıştır.

*Pabucu dama atılmak* ‘kendinden üstün bir başkasının çıkmasıyla değer ve saygıdan düşmek’. Bu da “Osmanlı Devleti zamanındaki lonca örgütü”yle ilgilidir.

*Ez ez de suyunu iç* ‘bana bir yararı olmadı, sen ne yaparsan yap’ anlamında. “Eskiden herhangi bir durum için muska yazılır, bir tas suya atılır ve şifa niyetine içilirmiş”. Sâbit’in şöyle bir beyti de var :

Nüşaın maraz-ı ‘aşka ‘ilâc eylemedi hiç  
Ey şeyh-i kerâmât-fürüş ez ez de şuyın iç

*Klark çekmek* ‘reddetmek, yüz vermemek’ anlamında bir argo deyimidir. Bu da Amerika’nın ünlü film oyuncusu Clark Cable’nin filmlerindeki “bıyık altından alaycı gülüşü”yle ilgilidir.

*Yandan çarklı* 'şekeri bardağın yanında getirilen çay'. Bu argo deyimini de "İstanbul'da bir zamanlar sefer yapmış, çarkı yanda olan vapurlar"a dayanmaktadır.

*Gelin alıcı* 'baskın yapan polis' anlamındaki bu argo deyimini de, "eskiden oğlan evine götürmek üzere kız evinden gelini alma geleneği"nden kaynaklanmıştır.

Son zamanlarda dilimiz birtakım yeni deyimler kazanmakta, süslü ve özgün sözlerden güçlü olanlar deyim düzeyine yükselbilmektedir. Örneğin : *Ağırlığını koymak, altını çizmek, beyin yıkamak, dar boğaz, ışık tutmak, yatırım yapmak, oyun çıkarmak, yeşil ışık yakmak, yumuşak iniş...*

Argo da tarihsel açıdan incelenmesi gereken başlı başına bir konudur. Özellikle anlambilimi açısından çok ilginç örneklerle rastlanır. Ortak dilde kullanılan bir sözcük argoda bir anlam kazanırken bu rastgele olmaz. Çok ince bir benzetmeye, alaylı bir espriye dayanır. Bu özellik şu örneklerde açık olarak görülmektedir : *Leblebi* 'tabanca kurşunu', *bilezik* 'kelepeç', *çarşaf* 'bütün bin liralık', *emzik* 'nargile', *koridor* 'futbolda çok gol yiyen kaleci', *turist* 'gece yatusına gelen konuk'...

Bir argo sözcük yaratılırken ya dilde yaşayan bir öğeden yararlanılır ya da dildeki başka öğelerin ses ve yapı özellikleri örneksenerek uydurulur. Örneğin "ahmak, sersem, enayi" sözcüklerinin bu yolda yaratılmış 56 karşılığı vardır : *Abeci, abullabut, ahlal, andavallı, angut, armut, aval, ayran ağızlı, bangoboz, cacıklık, delege, denyo, dilgoz, düdük, düdük makarnası, dümbelek, enayi pilakisi, gebeş, gebeşaki, hafız, halalım, hurbo, hurt, hırtapoz, hısr, hıyar, hıyar ağası, ispanak, ispanakzade, kandıralı, kanser ilacı, kaşalot, kaşalotzade, kaşkaval, kaval, kelek, kereste, keriz, keş, keşkekaleyhisselam, koroydo, lahmacun pidesi, malak, mantar, mayın, naval, pangodoz, pilaki, saloz, şaban, şalgam, taş arabası, tereyağ, tırırtı, yanbolu.*

Kimi argo sözcük ve deyimler yaygınlaşarak ortak dile geçer, dilin sözcük varlığına yeni boyutlar getirir. Örneğin, aslı argo olan şu sözler konuşma dilinde çok yaygın olarak kullanılmaktadır : *Abayı yakmak, asılmak, ayvayı yemek, çakmak, çakozlamak, numara yapmak, çamurlaşmak, çamura yatmak, gazlamak, sepetlemek, kafeslemek, kazıklamak, tavlamak, temizlemek, tozutmak, üşütmek, toz olmak, tüymek, yağ çekmek, pili bitmek...*

Kimi sözcükler, başka dillerde özel kişi ya da yer adı iken anlamları genelleşerek bir tür adı durumuna gelmiştir. Örnekler : *Jilet* <İng. *Gillette*, *sandviç* <İng. *Sandwich*, *pantolon* <İt. *Pantaleona* adlı palyaçonun adından, *şampanya* <Fr. *Champagne* yer adından, *gravyer* <İsviçre'de *Gruyère* yer adından, *konyak* <Fr. *Cognac* yer adından, *kolonya* <İt. *Colonia* Köln yer adından, *dizel* <Alm. *Diesel*, *boykot* <İng. *Boycott*, *şarapnel* <İng. *Shrapnel*, *zeplin* <Alm. *Graf von Zeppelin*, *lepiska* <Alm. *Leipzig* yer adından, *nikotin* <Fr. *Nicot*, *pastörize* <Fr. *Pasteur*...



Divan şiiri, son derece yoğun bir mazmun örgüsüyle yüklüdür. Ayrıca mucizeler, peygamber ve evliya kıssaları, efsanevi kişilerle ilgili olaylar, tarihatlar, inançlar, gelenek ve göreneklerle ilgili kurallar, toplum yaşamının özellikleri, Kuran ve hadis bilgileri, türlü bilim ve sanat dallarıyla ilgili terimler bu mazmun örgüsüyle iç içe bulunur. Bu mazmunları ve terimleri her hangi bir sözlükte bulma olanağı yoktur. Bunlar, ancak tarihsel açıdan metin tarama yoluyla elde edilebilir. Şu örnekleri inceleyelim :

Mâ-sivâ naşına iplik kadar olma mâ'il

Ehl-i tecrîdi yolundan alıkor bir igne (Es'ad Dede)

beytinde şair, "Dünyaya aldanma, Tanrı'dan başka hiç bir şeye değer verme; Hak yolunda olan dervişi bir igne yolundan alıkor" diyor. İnanışa göre, İsa Peygamber dünya eşyası olarak üzerinde bir tas, bir tarak, bir de igne taşımış. Birinin avcunu tas gibi kullanarak su içtiğini, başka birinin de parmaklarıyla sakalını taradığını görünce tas ile tarağı atmış. Göğe çıktığı sırada dördüncü kat gökte üstü aranmış, igne bulunduğu için o katta bırakılmış.

Şu iki beyit de Hz. Meryem'e ilişkin mazmunları içermektedir :

Târ u püdi olalı câme-i 'aşkuñ reg-i cân

Pîrehen rişte-i Meryem'le kabâ geldi baña (Neş'et)

"Aşk kaftanının dokunduğu iplik can damarı olalı, Meryem'in ipliği bana kaba (kahın) geldi. (Kaba, aynı zamanda giyecek anlamındadır.) Meryem'in kullandığı iplik öylesine ince imiş ki, iki kat edilmeyince görünmezmiş.

Bâg-bân-ı harem-i bâğçe-i 'işmetdür

Degmemiş ol şanemün dañı gül-istânına el (Nailî-i Kadim)

beytinde *sanem*, *ismet*, *el değmemiş* sözcükleri Hz. Meryem'i anlatır. Meryem arılığın simgesidir. "O sanemin gülistanına el değmemiş" sözüyle Meryem'in babasız çocuk doğurduğu anlatılmak istenmiştir. Meryem, "herkese mahrem olan, kendi ismet bahçesinden İsa meyvesini devşirmiştir". Bir başka örnek :

Tarığ-i fâkâda hem-kefş olup Senâ'î'ye

Cenâb-ı Külhanî-i Lây-h'vâre dek giderüz (Nailî-i Kadim)

beytinde şair, "Yoksulluk yolunda Senâî ile aynı ayakkabıyı giyip Külhanî-i Lâyhar hazretlerinin yanına kadar gideriz" diyor. Bu beyitte İran'ın muta-eavvîf şairlerinden Hakim Senâî'nin Külhanî-i Lâyhar ile olan serüvenine telmih vardır. Senâî, gençliğinde öteki şairler gibi aşk şiirleri ve hükümdarlara kasideler yazarken Külhanî-i Lâyhar'la karşılaştıktan sonra bu tür şiirleri bırakmış, tasavvufa yönelmiştir. Külhanî-i Lâyhar, üzüm tortusu yer, külhanlarda yatıp kalkarmış. Senâî, bu kişiyle tanıştıktan sonra yalınayak dolaşmaya, tam bir derviş yaşamı sürmeğe başlamış. Bir gün bir akrabası-

nın zorla giydirdiği ayakkabıları, ertesi gün “bunlar Tanrı yolunda ilerlememe engel oluyor” diye çıkarıp atmıştır.

Şu iki beyitte de papağana ayna karşısında ve şeker yedirilerek konuşma öğretildiği anlatılmaktadır.

Nice şîrîn olmasun kim süd yirine anası  
Sükker ile beslemiş ol tütî-i güyâcığı (Bakî)  
Tütî-i mu‘cize-güyem ne disem lâf degül  
Çerh ile söyleşemem âyinesi şâf degül (Nef‘î)

Şu iki beyit de Arap harflerinin biçimleriyle ilgili mazmunları göstermektedir :

Leblerün mecrûh olur dendân-ı sîn-i büseden  
La'lün öpdürmek bu hâletle muhâl olmuş saña (Nedim)  
Gözleründür iki ‘ayn u kaşlarındur iki rā  
Seni anuçün gören dir şol tûran ‘ar‘ar mıdur (İbni Kemal)

Türkçe yapı bakımından bağlantılı dillerden olması nedeniyle, Türkçede ekler büyük önem taşır. Ad ve eylem köklerine çeşitli eklerin getirilmesi sonucunda hem yeni kavramları karşılayan türevler, hem de çeşitli görevleri olan biçimler oluşur. Bu durum, Türkçeye anlatım olanakları bakımından hem güç hem de özgün bir nitelik kazandırmıştır. Dilbilgisinde görev bir sözcüğün, ekin ya da ögenin cümlede oynadığı rol, taşıdığı ya da aktardığı anlam demektir. Örneğin güzel sözcüğü *güzel yazı*’da sıfat, *güzel yazıyor*’da belirteç, *bir güzel gördüm*’de ad görevindedir. *Güzel yazar* kuruluşunda ise görevi belli değildir. Sözün gelişine bağlı olarak “yazar kişi” mi güzel, yoksa “yazma eylemi” mi?

Addan ad yapma eklerinden *-cı/-ci*, *duvarcı*’da yapanı, *sucu*’da satanı, *arabacı*’da süreni, *tornacı*’da çalıştırana, *yolcu*’da gideni, *çöpçü*’de toplayanı, *sözcü*’de konuşanı, *topçu*’da top kullanan asker sınıfını, *gözcü*’de gözetleyeni, *taşçı*’da yontanı, *aşçı*’da pişireni, *çalgıcı*’da çalanı, *kahveci*’de işleteni ya da dağıtanı, *avcı*’da avlayanı, *balıkçı*’da hem tutanı hem satanı, *birinci*’de sırayı, *inatçı* ve *yalancı*’da huyu, *dilci*’de uğraş alanını, *gerçekçi*’de yöntemi, *Atatürkçü*’de inancı, bağlılığı anlatma görevindedir.

Yine ad durum eki *-dan/-den*’in de çok çeşitli görevleri vardır : *Kapıdan* çıktı (çıkma), *kapıdan* girdi (yer), *üzüntüden* hastalandı (neden), *resimden* anlamam (ilgi), *içten* sevgi (kaynak), *akşamdan* geldi (zaman), *deriden* eldiven (madde), *yeniden* yeniye (yakın geçmiş), *kardan* beyaz (karşılaştırma), yumurtaları *kaçtan* aldınız (değer), *başından* vuruldu (bölge), *yalancıkdan* bir kavga (nitelik), *gitmektense* (karşıt kavram), *şundan bundan* (ikileme)...

Türkçenin, özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminin yazım sorunlarının açıklığa kavuşturulması görevi de tarihsel sözlüğe düşmektedir. XIII.

ve XV. yüzyıllar Türkçesinin yazımında gelenekleşmiş bir durum yoktur. Bu yüzyıllar Türkçesinin yazımındaki tutarsızlıkların bir bölümü sonraki dönemlere de yansımıştır. Arapça ve Farsça sözcüklerin yazımları klişeleşmiş olduğundan, yazımdaki tutarsızlıklar yalnızca Türkçe sözcükler için söz konusudur. Bununla birlikte halk edebiyatı ürünlerinin toplandığı cönklerde, Arapça ve Farsça sözcüklerin çok garip yazımlarına rastlanmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde Türkçe sözcüklerin yazımında dikkati çeken en önemli nokta ünlülerin genellikle hareketlerle gösterilmesidir. Kimi zaman bu hareketler de konulmamakta, sanki ünlülerin yazılmaması gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni, Arapçadaki kısa ünlülerin harflerle değil hareketlerle gösterilmiş olmasıdır. Yalnız, ünlüler her zaman hareke ile gösterilmediği, kimi zaman yazıldığı için belirli bir kuralın varlığı saptanamamaktadır. Öyleki, bir sözcüğün bir beyit ya da cümle içinde değişik biçimlerde yazıldığı görülmektedir.

Manzum metinlerde, Türkçe sözcüklerdeki ünlülerin yazılıp yazılmaması konusu, biraz da aruz ölçüsünün zorunlu kıldığı imalelerden ileri gelmiştir. Aruza uydurmak için heceyi uzatmak gerektiği yerde ünlü kullanılmış, öteki durumlarda hareke ile yetinilmiştir. Bu durum, kurallaşmış ve o denli yaygınlaşmıştır ki, aruzu bilen müstensihler imale olan yerlerde ünlü kullanmaya özellikle dikkat göstermişlerdir. Ayrıntılara inmeden değişik yazımları olan sözcüklerden birkaç örnek vermek istiyorum : Sana (saña) : ساکا ؛ ساک ، ساک ؛ durup (turup) : طرب ، طوب ، طروب ، طوروب ؛ okudu (okıdı) : اوقدی ، اوقدی ، اوقدی ، اوقد ، اوقد .

Bir dilin sözvarlığındaki yabancı sözcük sayısı ve bu sözcüklerin ödünçlendiği yabancı diller, dilin ve toplumun tarihsel gelişmesi açısından ayrı bir önem taşır.

Bugünkü Türkçenin sözvarlığında 50'nin üzerinde dilden sözcük yaşamaktadır. Türkçeyi çok etkilemiş Arapça, Farsça ve Batı dillerinin dışında öteki dillerdeki sözcüklerin sayısı çok azdır. Bunlardan bir bölümü terimdir. Benim saptayabildiğim Türkçeye sözcük ödünçlemiş diller şunlardır : Arapça, Farsça, İtalyanca, Fransızca, Yunanca, İspanyolca, İngilizce, Almanca, İslavca, Latince, Macarca, Ermenice, Rusça, İbranice, Çingenece, Hintçe, Portekizce, Amerika yerlileri dili, Çince, Japonca, Peru dili, Norveççe, Tibetçe, Malezya yerlileri dili, Hollanda dili, Meksika dili, Keltçe, Sudan dili, Tamul dili, Afrika dilleri, Fince, Brezilya yerlileri dili, Haiti yerlileri dili, Kaliforniya yerlileri dili, Madagaskar yerlileri dili, Avusturalya yerlileri dili, Maldive adaları yerlileri dili, Güney Amerika yerlileri dili, Kongo dili, Polinezya dili, Filipin dili, Çek dili, Süryanice, İsveç dili, Laponca, Ostyak dili, Karaip dili, Rumence, Gürcüce, Bengali dili, Cava dili, Habeşçe, Bulgarca, İzlanda dili...

Bu dillerden Türkçeye sözcükler hangi yıllarda, hangi yapıtlarla girmiştir?



işi üç yıl daha sürdürülmüştür. Bu tarama sonucunda elde edilen 1 milyon tanık, eski gereçler arasına katılınca örnek sayısı 3,5 milyona ulaşmıştır. Bunlar, 1300 tarayıcının, 5000 İngiliz yazarının 10.000'i aşkın yapıtından taranmış gereçlerdir.

Başredaktöre 30'a yakın uzman yardım ederek taranan gereçler sözlük düzenine sokulmuştur.

İlk cildinin basımına 1888 yılında başlanmış, her biri iki bölümden oluşan 10 ciltlik sözlüğün tamamının basımı 1928 yılında bitmiştir. Yani sözlüğün hazırlanması 71, basımı ise 40 yıl sürmüştür.

1928 yılında Sözlüğün tamamlanmasından sonra, gereç toplama işi sürdürülmüş, 1933 yılında ek bir cilt çıkarılmıştır. 1933 yılında, Sözlüğün tümü ince kağıda üç sütun üzerinde, 19×25 cm. yazı boyutunda, 6 punto harflerle her biri 1300 sayfaya yakın 12 ve bir de ek cilt olarak yeniden bastırılmıştır.

Türk Dil Kurumu, böylesine büyük emek ve uzun zaman gerektiren bir işi başarabilecek güçte olduğunu daha önce geçirdiği bir sınavla kanıtlamıştır. Bu sınavın sonunda ortaya çıkan Kurumun övüncü 8 ciltlik *Tarama Sözlüğü*'dür. (Ek bir cilt de hazırlanmaktadır.<sup>2</sup>) Bu sözlük, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla değin Türkiye Türkçesinin, kapsamı sınırlı bir tür tarihsel sözlüğüdür. Yani bugünkü ortak yazı dilinde kullanılmayan, yalnızca söz-varlığımızın Türkçe sözcüklerini içeren bir sözlüktür.

Bu sözlüğün hazırlanmasına 1935 yılında başlanmış ve 1943-1957 yılları arasında her biri A'dan Z'ye başlı başına bir sözlük olan 4 cilt halinde *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* yayımlanmıştır. Daha sonra, bu 4 cilt ve eldeki ek gereçler bir araya getirilerek 6 ciltlik *Tarama Sözlüğü* ortaya konulmuştur. 42 yıla yaklaşan yoğun bir çalışma sonunda ortaya çıkan 6 cildin kaynağı, 227 yapıttan taranan 200.000'i aşkın fişe dayanmaktadır. Bu sözlükte 14.000 madde başı söz ve 60.000 tanık vardır. Tarama çalışmalarına 55 kişi katılmıştır.

Türk Dil Kurumunun bugün hazırlamakta olduğu *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü* adından anlaşılacağı üzere Türkiye Türkçesini kapsamına almaktadır. Oysa, lehçe ayrılığı gözetmeksizin Türkçenin bütün dönemlerini içine alan bir sözlük hazırlamak, bugün için gerçekleşmesi kolay olmayan, fakat içimizde yaşattığımız kutsal bir amaçtır. Sözlüğün kapsamını Türkiye Türkçesiyle sınırlamak bu çaresizlikten doğmuştur. Türkiye Türkçesi dört evreden geçmiştir :

1. Eski Anadolu Türkçesi, XIII-XV.
2. Klasik Osmanlıca, XVI-XIX.
3. Yeni Osmanlıca, XIX-XX.
4. Cumhuriyet Dönemi Türkçesi, XX.

<sup>2</sup> Bu cilt *Yeni Tarama Sözlüğü* adıyla basılmaktadır.





